

مسئولیت مدنی تولیدکنندگان کالا

داود بزرگمهر*

چکیده:

مسئولیت تولیدکنندگان کالا به عنوان شاخه‌ای از مسئولیت مدنی از حیث مبنا مراحل متعددی را گذرانده که از مبنای مسئولیت قراردادی شروع و به مبنای مسئولیت محض منتهی می‌شود. مشکلات عمده‌ای که پیرامون هر کدام از مبنای مسئولیت قراردادی و مسئولیت غیرقراردادی مبتنی بر تقصیر وجود داشت و نیز ضرورت‌های اقتصادی سرانجام زمینه‌ساز اقدام خطیر اتحادیه اروپا در سال ۱۹۸۵ شد که به موجب آن قواعد نمونه‌ای ارائه گردید که از حیث مبنا مبتنی بر مسئولیت محض بود و کشورهای عضو اتحادیه ملزم به رعایت آن مینا در قوانین جدید خود شدند. خوشبختانه همین مبنادر لایحه حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان قوانین سایر کشورهای پیشرفته، در همگامی با قوانین سایر کشورهای پیشرفته اتخاذ شده است.

تحول مهم دیگری که در عرصه مسئولیت مدنی تولیدکنندگان کالا روی داده، ارائه تعریفی متفاوت از مفهوم سنتی عیب و کالای معیّب است. بر مبنای چنین تحولی در تشخیص عیب و کالای معیّب دیگر اهمیتی ندارد که طرفین در این رابطه چه خواسته‌اند و یا خریدار، عقلاً چه انتظاراتی داشته است، بلکه همین قدر که کالایی فاقد «ایمنی» ای باشد که قانوناً از آن می‌توان انتظار داشت، آن کالا معیّب است.

واژگان کلیدی:

تولیدکننده کالا، عیب، مسئولیت محض، مسئولیت مدنی، مسئولیت قراردادی.

* دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، مدرس دانشگاه.

۱. مقدمه

تولید گسترده انواع و اقسام کالا و تسهیل حمل و نقل کالا و سرعت مبادلات کالا از نقطه‌ای به نقطه دیگر و متقابلاً افزایش مصرف و نیازمندی به کالاهای گوناگون ایجاب می‌کند نظام حقوقی شایسته‌ای در جهت حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان و جبران خسارت ناشی از مصرف کالاهای معیب ایجاد گردد. در گذشته‌ای نه چندان دور دعاوی مطرح شده از جانب مصرف‌کننده زیان دیده بر مبنای مسئولیت قراردادی مورد رسیدگی قرار می‌گرفت، اما دیری نگذشت که نقاط ضعف چنین مبنائی زمینه‌ساز گذر از مبنای مذکور و حرکت به سوی مبنای غیر قراردادی شد. غالباً کسانی که از مصرف کالا متضرر می‌شوند هیچ رابطه قراردادی با تولیدکننده ندارند و از طرفی میزان خسارت وارد شده نیز در اکثر موارد بیش از بهای قراردادی کالا است. بنابراین اعمال مبنای قراردادی به سود تولیدکنندگان و به زیان مصرف‌کنندگان بود. در اولین گام در اعمال مبنای غیر قراردادی، مسئولیت مبتنی بر تقصیر مطرح نظر قرار گرفت، اما مشکل عمده‌ای که متوجه این مبنا بود، دشواری اثبات تقصیر تولیدکننده بود که در غالب دعاوی به همین دلیل، مصرف‌کننده با شکست مواجه می‌شد. مبنای مسئولیت محض به عنوان آخرین دستاورد بشری، تا حدود زیادی توانسته است مشکلات مذکور را مرتفع کند به نحوی که امروزه گرایش به این مبنا در حقوق غالب کشورها به وضوح دیده می‌شود.

موضوع مهم دیگری که نیازمند توجه و رسیدگی خاص بوده است مسئله تفاوت و تمایز مفهوم عیب در نظام مسئولیت قراردادی با مفهوم آن در نظام مسئولیت مدنی است. نتیجه تلاشهای انجام شده به ارائه تعریفی متفاوت از مفهوم عیب و کالای معیب منجر شده است. به این صورت که یک محصول در مسئولیت ناشی از تولید زمانی معیوب است که فاقد «ایمنی» ای باشد که قانوناً

می‌توان انتظار داشت.^۱ بنابراین در بررسی و ارزیابی ایمنی محصول، اهمیتی ندارد که طرفین در این رابطه چه خواسته‌اند و یا خریدار، به طور متعارف چه انتظاراتی داشته است، به عبارتی این یک مفهوم نوعی و متکی بر انتظار مشروعی است که برای احتراز از رابطه قراردادی پیش‌بینی شده است. [۴، ۳: ۱]

این مقاله با هدف تحلیل مبانی، ارکان و آثار مسئولیت مدنی تولیدکنندگان کالا کوشیده است حقوق کشورهای چون فرانسه، انگلیس، آمریکا و ایران را مورد بررسی قرار دهد.

۲. مبانی حقوقی مسئولیت مدنی تولیدکنندگان کالا

مسئولیت تولیدکنندگان کالا به عنوان شاخه‌ای از مسئولیت مدنی، از حیث مبنا سیری تکاملی را پیموده که از مسئولیت قراردادی شروع و به مسئولیت غیرقراردادی منتهی می‌شود.

۲-۱. مسئولیت قراردادی

مسئولیت قراردادی اولین مرحله از مراحل چندگانه توسعه و تحول مبانی مسئولیت تولیدکننده کالا به شمار می‌آید. مطابق چنین مبنايي، مسئولیت مرسوم فروشنده کالا در قلمرو رابطه خصوصی و قراردادی او محدود می‌شود. چنانکه در نظام حقوقی ایران، خریدار کالای معیّب می‌تواند معامله را فسخ کرده و بهای داده شده را در برابر تسلیم مبیع، پس بگیرد یا اینکه اخذ ازش کند و از بهای قراردادی بکاهد. در حقوق سنتی کشورهای دیگر هم مسئولیت فروشنده، ریشه قراردادی داشته و محدود به رابطه خریدار و فروشنده بوده یعنی تولیدکننده تمام هزینه‌های تولید معیّب را نمی‌پرداخت و ضمان او هم به جبران خسارات نخستین مصرف‌کننده که از عیب صدمه دیده بود محدود

۱. ماده ۴-۱۳۸۶ قانون مدنی فرانسه.

می‌شد. طبعاً آخرین مصرف‌کننده از پوشش این ضمان قراردادی بیرون می‌ماند و این وضعیت کاملاً به سود تولیدکنندگان بود از این رو دیری نپایید که نیاز به شکستن مبنای قراردادی و گذر از آن احساس شد.

در تلاش برای گذر از مبنای قراردادی، نظریه «تضمین ایمنی مبیع» مطرح شد. بدین توضیح که حتی اگر عقدی بدون هیچ‌گونه شرطی واقع گردد، اطلاق عقد ضرورت سلامت مبیع را از عیوب نهفته اقتضا می‌کند. انسان متعارف و معقول، مال خود را در برابر شیء سالم می‌پردازد. پس همواره تضمین ایمنی مبیع به صورت شرط تبانی بر عهده فروشنده است. در پذیرش اثر و اعتبار شروط تبانی در حقوق ما تردیدی وجود ندارد. [۱۴۵:۲، ۴۰۷:۱۱]

تضمین ایمنی مبیع شرطی است ضمنی که در کشورهای کامن‌لا به «تضمین عرضه‌پذیر بودن کالا به بازار» مشهور است، به موجب آن خریدار متضرر از کالای معیوب می‌تواند خسارت خویش را بدون اثبات تقصیر فروشنده از وی مطالبه کند. تنها اثبات این امر به عهده خریدار است که کالا عرفاً سالم محسوب نمی‌شده است.

تعهد فروشنده به ایمنی کالا می‌تواند تعهد به نتیجه باشد یا تعهد به وسیله. بدیهی است فایده چنین تفکیکی در مرحله اثباتی ظاهر می‌شود. اگر تعهد به ایمنی را تعهدی به نتیجه برای فروشنده بدانیم، کافی است خریدار، عدم حصول نتیجه (ایمنی نداشتن کالا) را اثبات کند و لازم نیست که برای تقصیر متعهد نیز استدلال بیاورد. فروشنده‌ای که متعهد به نتیجه است فقط در صورتی مجبور به جبران خسارت نمی‌شود که ثابت کند عدم حصول نتیجه، ناشی از علتی غیر قابل پیش‌بینی و غیر قابل احتراز بوده است که نمی‌توان به او مربوط

کرد. اما چنانچه تعهد فروشنده را تعهد به وسیله بدانیم، صرف عدم حصول نتیجه برای محکوم کردن متعهد به جبران خسارت کافی نیست بلکه تقصیر متعهد در انجام ندادن تعهد، باید اثبات شود. [۵۱: ۳]

۲-۲. مسئولیت غیر قراردادی

مسئولیت غیر قراردادی شامل دو مرحله می شود، مسئولیت مبتنی بر تقصیر و مسئولیت محض.

۲-۲-۱. مسئولیت مبتنی بر تقصیر

مدتها اصل عدم مسئولیت سازندگان و فروشندگان کالا بر حقوق غرب حاکم بود و این نظریه که با اصل نسبی بودن قراردادها^۴ توجیه می شد، در واقع محصول تحولات انقلاب صنعتی و تئوری لزوم حمایت از تولیدکنندگان بود. ظلم مشهودی که در اهمیت دادن به اصل نسبیت قراردادی وجود داشت و عمدتاً به عدم جبران خسارت اشخاص خارج از قرارداد منتهی می شد، حقوق دانان کامن لا را به تدریج بر آن داشت که با عدول از مقتضیات این اصل، آن را از پای بست تهی نمایند. [۴]

حقوق دانان کامن لا، پرونده مک فرسون و کمپانی بیوک را بزرگترین حمله به اصل نسبیت قراردادی دانسته اند. موضوع دعوا از این قرار است که کارخانه اتومبیل سازی بیوک، ماشینی را می فروشد، خریدار نیز آن را به خواهان انتقال می دهد. هنگام رانندگی یکی از چرخهای ماشین می شکند و در اثر واژگونی اتومبیل، خواهان صدمه می بیند. در بازرسی فنی معلوم می شود که چرخ معیب از کالای نامرغوب تهیه شده است. جالب اینکه، چرخها به وسیله شرکت بیوک ساخته نشده بود و معلوم شد که او از دیگری خریده است و هیچ دلیلی در پرونده

۳. ماده ۲۲۷ قانون مدنی.

نشان نمی‌داد که از عیب چرخها آگاه بوده است و مدعی نیز به عنوان عمد طرح دعوا نکرده بود ولی چون این عیب با بازرسی معمولی سفارش دهنده قابل احراز بود و کارخانه بیوک می‌توانست با دقتی متعارف آن را دریابد، دعوا به عنوان بی‌احتیاطی طرح شده بود.

در این دعوا، دادگاه مرزهای خصوصی قرارداد را شکست و خواننده را بر مبنای تسبیب^۵ محکوم ساخت. کاردوزو، قاضی معروف امریکایی اعلام کرد که خصوصی بودن رابطه قراردادی مانع از مسئولیت قهری فروشنده نسبت به تولید محصول معیوب و خطرناک در برابر او و دیگران نیست. [۵]

این قاعده را امروزه همه پذیرفته‌اند و مسئولیت محض را محدود به سلسله خریداران و مصرف‌کننده نمی‌کنند و به اشخاص ثالث که هیچ رابطه‌ای با تولید و مصرف کالا ندارند، سرایت می‌دهند. اما در این مرحله از تحول نیز مشکلات خاصی بروز کرد.

اولاً: زیان دیده باید بر مبنای قواعد عمومی مسئولیت، تقصیر خواننده را اثبات کند یعنی، رفتار نامعقولی را که سبب نزدیک یا متعارف خسارت شده به او نسبت دهد و انگهی، هرگونه رفتار نامتعارف زیان دیده ممکن است مسئولیت خواننده را از بین ببرد یا کاهش دهد.

ثانیاً: از جهت قلمرو نظریه تقصیر نیز حمایت قانون شامل اشخاصی می‌شود که قابل پیش‌بینی باشند مانند رهگذری که از تصادم ماشین صدمه می‌بیند و در رانندگی قابل پیش‌بینی است. حقوق دانان غربی برای رهایی بخشیدن متضرر از معضل اثبات تقصیر، چاره‌جوییهایی کرده‌اند که یکی از آنها تضمین تولیدکننده و فروشنده در برابر آخرین مصرف‌کننده است. بر

5. tort.

6. contributory negligence.

اساس چنین تمهیدی، قاضی باید با استناد به لزوم تضمین ایمنی مبیع در قبال عموم مصرف‌کنندگان، تولیدکننده و فروشنده را مسئول نقض این تعهد ضمنی بشناسد و به این ترتیب متعهدانه (زیان دیده) مجبور نباشد که برای نقض تعهد قراردادی متعهد، اقامه دلیل کند.

۲-۲-۲. مسئولیت محض

مسئولیت محض در متون حقوقی کشورهای کامن لا به معانی گوناگونی به کار رفته است. به طور مشخص می‌توان سه‌گونه تعبیر از مسئولیت محض ارائه داد. مسئولیت محض گاه بر آن نوع از مسئولیت اطلاق شده است که با قرارداد تغییر پذیر نیست. به عبارت دیگر مسئولیتی که شرط عدم مسئولیت در آن بی اعتبار است.

گاهی مسئولیت محض در معنای دیگر به کار رفته: تولیدکننده مسئول خساراتی است که ناشی از عیب کالا است هنگامی که این عیب، نتیجه طراحی غلط کالا یا نقص در مرحله تولید و یا سهل انگاری در دادن هشدار و آگاه‌سازی از چگونگی بهره‌برداری از کالا باشد. تقصیر زیان دیده در ایجاد حادثه باعث زوال این مسئولیت محض می‌شود زیرا تولیدکننده، بیمه‌کننده کالای خود نیست. به علاوه وی تکلیفی ندارد که کالایی ضد حادثه بسازد.

آخرین معنا اینکه تولیدکننده مسئول حوادث ناشی از کالاست اگرچه همه احتیاطات لازم را به عمل آورده باشد و اگرچه زیان دیده در رعایت بعضی اقدامات احتیاطی برای جلوگیری از خطر کالا قصور کرده باشد. به عبارت دیگر تولیدکننده نمی‌تواند برای رهایی دادن خود به تقصیر زیان دیده تمسک جوید. سلسله جنبان ثوری مسئولیت محض، ایالات متحده آمریکا است که اکنون پس از فراز و نشیبهای بسیار در رویه قضائی خود، مسئولیت محض تولیدکنندگان و فروشندگان و سایر تهیه‌کنندگان کالا را پذیرفته است.

دادگاه‌های انگلیس در برابر مسئولیت محض مقاومت کرده‌اند و آن را به طور وسیع نپذیرفته‌اند. کمیسیون پیرسون^۷ در انگلیس اگرچه از پذیرش مسئولیت محض در حوادثی که طبق سنت کامن لا، وجود تقصیر در آنها ضرورت داشته (مانند حوادث رانندگی و حوادث صنعتی) خودداری کرده‌است اما آن را در اعمالی که طبیعتی خطرناک دارند و انجام دادن آنها مستلزم دقت و مهارتی تام است و بی‌مبالاتی در آنها منجر به مرگ یا صدمات جانی می‌شود - مثل عمل تولیدکننده‌ها - پذیرفته‌است. قانون حمایت از مصرف‌کننده (مصوب ۱۹۸۷) نیز مسئولیت محض را قانوناً بر عهده تولیدکنندگان نهاده‌است. در آلمان نیز قانون مربوط به مسئولیت ناشی از کالاهای معیوب، که از اول ژانویه ۱۹۹۰ به اجرا در آمده مسئولیت محض را پذیرفته‌است. [۹: ۶]

در فرانسه، قانون‌گذاری خاصی در مورد مسئولیت ناشی از کالاها وجود ندارد و این موضوع تابع قواعد عمومی مسئولیت مدنی است. بنابراین متضرر موظف است تقصیر تولیدکننده‌ای را که با وی رابطه قراردادی ندارد به اثبات رساند.

۳. ارکان و آثار مسئولیت مدنی تولیدکنندگان کالا

۱-۳. ارکان

طبق اصول کلی مسئولیت مدنی، برای ایجاد مسئولیت تولیدکننده احراز سه رکن اساسی ضرورت دارد که عبارت‌اند از عیب، ضرر و رابطه سببیت.

۱-۱-۳. عیب

مشهورترین تعریف در فقه که ریشه در اخبار دارد، بدین مضمون است که هر فزونی و کاستی از اصل خلقت عیب است. [۲۸۹: ۸، ۲۹۱: ۹، ۳۸۴: ۱۰، ۱۹۴: ۱۱]

این تعریف مناسب خرید و فروش حیوان و به طور کلی هر موجودی است که

7. Pearson.

«اصل خلقت» آن ضابطه معینی در طبیعت دارد. در فرآورده‌های گوناگون صنعتی به دشواری می‌توان از معیار «اصل خلقت» یا به گفته بعضی «مجرای طبیعی» استفاده کرد. برای مثال در معامله قطعه‌ای برلیان که عیب آن به بهای تراضی بستگی دارد، اصل خلقت چیست؟ این نکته را بعضی از فقیهان هوشمند نیز مدنظر داشته و می‌گویند، مقصود نمونه و نمادی است که در غالب موارد معیار داد و ستد بازرگانی قرار می‌گیرد. [۲۴۷: ۱۳، ۲۵۱ به بعد: ۱۴]

نکته فوق‌العاده مهمی که باید به آن توجه شود اینکه بین مفهوم عیب در حقوق قراردادها با مفهوم آن در مسئولیت مدنی، تفاوت‌های اساسی وجود دارد. پیش‌تر نیز اشاره شد که یک محصول در مسئولیت ناشی از تولید زمانی معیوب است که فاقد «ایمنی» باشد که قانوناً می‌توان انتظار داشت و به عبارتی در بررسی ارزیابی ایمنی محصول، اهمیتی ندارد که طرفین در این رابطه چه خواسته‌اند و یا خریدار، عقلاً چه انتظاراتی داشته است. بنابراین عیب در مسئولیت تولیدکننده دارای یک مفهوم نوعی است، به همین جهت معیارهای دیگری نیز برای تشخیص مفهوم عیب به کار گرفته می‌شود که از جمله می‌توان به نوع استفاده‌ای اشاره کرد که عقلاً می‌توان در مورد یک کالا انتظار داشت، پس استفاده‌های غیرعقلایی را از این معیار خارج کرده‌اند.

یکی دیگر از ضابطه‌هایی که برای تشخیص مفهوم ایمنی محصول به کار می‌رود به نحوه ارائه و شکل آن محصول برمی‌گردد، به عنوان مثال اینکه آیا تولیدکننده یا فروشنده هشدارها و اطلاعات لازم را برای استفاده از محصول به آن الحاق کرده است یا نه؟

آخرین ضابطه در تشخیص مفهوم ایمنی محصول، زمان عرضه آن است. به این معنا که انتظار مشروع بر مبنای کارکرد و پیشرفت علوم و فنون زمان عرضه، ارزیابی می‌شود.

بنابر این نظر به اینکه معیار تمیز مفهوم عیب یک معیار نوعی است و نیز با عنایت به اینکه مسئولیت تولیدکنندگان محصولات خطرناک، یک مسئولیت استثنائی و بدون تقصیر است، لذا قانونگذار در قلمرو اعمال این مسئولیت نظارت دارد و اشخاص نمی‌توانند با قرارداد در مورد آن تصمیم‌گیری کنند. به عنوان مثال اگر اتومبیلی برای استفاده در مسابقات اتومبیل‌رانی خریده شود و در سطح اتومبیل‌های متعارف قرار داشته باشد، ولی مجهز به سیستم ترمزهای ABS نباشد، هر چند که طرفین به موجب قرارداد چنین شرط اضافی را پیش‌بینی کرده باشند اما این مورد از قلمرو قانون مسئولیت نوعی محصولات معیوب خارج است. [۷۲: ۱۰]

۳-۱-۲. ضرر

ضرر، گزندی است که به منافع مالی یا غیرمالی زیان‌دیده رسیده است. خسارت‌های قابل جبران متفاوت‌اند و جبران آنها شرایطی دارد و منظور از خسارت قابل جبران، خسارت و زیانی است که زیان‌دیده می‌تواند با استناد به آن علیه مسبب زیان اقامه دعوا کند.

ضرر (خسارت) شرط ضروری ایجاد مسئولیت مدنی است و به عبارت روشن‌تر، اساس مسئولیت مدنی بر ضرر است و منظور از ضرر هم ضرر نارواست، یعنی آنچه عرف آن را ضرر می‌داند. از نظر تاریخی، مسئولیت ناشی از تولید در برابر خسارت بدنی و به منظور حفظ سلامت و ایمنی انسانها در جامعه صنعتی و خطرناک کنونی است و هنوز هم این قاعده به عنوان اصل رعایت می‌شود. با وجود این در نظام‌های پذیرنده این مبنا، خسارت ناشی از عیب در تولید محدود به خسارت بدنی نشده است و شایسته هم نیست در چنین دایره محدودی، محصور بماند.

در حقوق آمریکا، موضوع مطالبه در بسیاری از دعاوی، خسارت وارده بر

اموال مصرف کننده است. آنچه باید در خسارت مادی استثنا شود، خسارت اقتصادی یا عدم نفع^۸ است که مالی را به طور مستقیم از بین نمی برد.

در حقوق فرانسه (بند ۴ ماده ۱۳۸۶ قانون مدنی) مورد مطالبه در خسارت ناشی از عیب تولید، شامل خسارت وارد شده به کالای خریداری شده نمی گردد و این خسارت تابع قواعد مربوط به عیب مخفی در مبیع و محدود به رابطه قراردادی است. بر عکس مفاد بند ۴ شامل هرگونه خسارتی است که به بدن یا سایر اموال او وارد می شود و از این حیث محدودیتی ندارد، خواه خسارت مادی باشد یا معنوی و تنها فرانشیز معینی برای خسارت پیش بینی شده است.

نکته مهم دیگری که باید ذکر شود اینکه ضرر چه مادی باشد، چه معنوی در هر دو صورت قابل مطالبه است. ماده ۱ و ۲ قانون مسئولیت مدنی ایران مصوب ۱۳۳۹/۲/۷ به صراحت هر دو قسم خسارات مادی و معنوی را قابل مطالبه می داند.

- برای اینکه خسارتی قابل مطالبه باشد باید واجد چند شرط باشد:
- الف) خسارت باید مستقیم باشد یعنی میان ضرر و عمل عامل، اقدام و عمل دیگری رخ نداده باشد تا رابطه سببیت را از بین برده باشد.
- ب) ضرر باید به طور مسلم رخ داده باشد و احتمال وقوع ضرر کافی نیست.
- ج) ضرر وارده قبلاً جبران نشده باشد. زیرا هیچ خسارتی را نمی توان دوباره درخواست کرد. قانون مدنی پس از بیان مسئولیت تضامنی غاصبین در ماده ۳۱۹ مقرر می دارد: «اگر مالکی تمام یا قسمتی از مال مغضوب را از یکی از غاصبین بگیرد حق رجوع به قدر مأخوذ به غاصبین دیگر را ندارد.» [۴۳: ۱۵]
- د) ضرر باید پیش بینی پذیر باشد و ضرری که پیش بینی نمی شده است قابل تدارک نیست. هنگامی که تولیدکننده ثابت نماید وضعیت علم و

8. intangible economic harm.

تکنولوژی در زمان تولید کالا در حدی نبوده است که وی بتواند عیب آن کالا را کشف کند نمی توان از این بابت ضرری را از تولیدکننده مطالبه کرد. همچنان که در فقه نیز طبیب در حد تجربه‌ها و معلومات رایج در عصر خودش باید به درمان بیماران اقدام کند و بیش از آن مسئولیتی متوجه او نیست. [۱۱۴: ۱۶]

عده‌ای از حقوق دانان کامن لا معتقدند اگر دفاع «وضعیت علم و تکنولوژی» از تولیدکننده پذیرفته شود مسئولیت محض عملاً بی‌اثر می‌شود. زیرا که مسئولیت محض را ناظر به خود کالا می‌دانند نه نحوه عملکرد تولیدکننده، به عبارتی کالا نباید ناسالم باشد و در هر حال تولیدکننده مسئول است. [۱۴۷: ۱۷]

البته چنین استدلالی ممکن است مورد قبول عرف نباشد، زیرا به نظر می‌رسد چنین ضرری از دید عرف قابل پیش‌بینی نبوده و ضرر تلقی نگردد و یا اگر عرف این مورد را ضرر بداند، قابل انتساب به فعل تولیدکننده نباشد. در موارد دیگری نیز مسئله پیش‌بینی پذیر بودن ضرر مطرح می‌شود. چنانچه تولیدکننده باید پیش‌بینی نماید چه کسانی استفاده کنندگان کالا خواهند بود کودکان، بزرگسالان یا افراد دارای مهارت خاص. بنابراین در صورتی که تولیدکننده‌ای محصولی را مخصوص قشر خاصی ساخته باشد، لیکن کسی از آن استفاده کند که تولیدکننده احتمال استفاده وی را نمی‌داده و استفاده مصرف‌کننده غیرمحمول باعث ضرر و زیان وی گردد، نمی‌توان تولیدکننده را مسئول دانست، مثل اینکه کودکی یک دستگاه پیچیده و خطرناک صنعتی همانند دستگاه پرس را به کار اندازد و مصدوم شود. [۴۱: ۱۸]

حساسیتهای نادر و غیرمعقول نیز اصولاً پیش‌بینی پذیر نیستند. لذا تولیدکننده را نمی‌توان در مقابل کسی که از مصرف کالایی به حساسیتی نادر و غیرخطرناک مبتلا شده، مسئول شناخت. [۱۹]

۳-۱-۳. رابطه سببیت

رابطه سببیت در حقوق، معنایی کاملاً عرفی دارد نه فلسفی، و به عبارتی نوعی ظهور است. بدین معنی که هرگاه عرف میان دو چیز رابطه برقرار کند و رخدادی را نتیجه حادثه‌ای دیگر بداند، اصل و ظاهر بر آن است که میان آن دو رابطه‌ای سببی موجود است و وجود چنین رابطه‌ای است که امکان مطالبه خسارت ایجاد شده از عاملی که خسارت در نتیجه تقصیر او به بار آمده را فراهم می‌سازد. اثبات رابطه سببیت با خواهان (زیان دیده) است اما نوعاً دادرس، این رابطه سببیت را از همان ظهور عرفی درمی‌یابد.

اگر چند سبب در ایجاد حادثه دخالت داشته باشد، به حکم قاعده «لاضرر» و «الاقرب یمنع الأبعد» باید سبب نزدیک را مسئول دانست. مثلاً ممکن است عیب کالا را خود متضرر کشف کرده باشد اما اقدامات لازم برای جلوگیری از ورود ضرر به خود را انجام نداده باشد. معمولاً در کالاهای صنعتی، چند تولیدکننده، هر کدام در مرحله‌ای از تولید نقش جداگانه‌ای را ایفا می‌کنند تا نهایتاً کالا به شکل آماده شده در اختیار مصرف‌کننده قرار گیرد. در این زنجیره ممکن است در یکی از مراحل قصوری صورت گیرد و در قسمتی از محصول، عیبی مستقر شود که بعداً حادثه‌ای را برای استفاده‌کننده ایجاد کند و از طرفی نتوان مشخص کرد که فعل کدام یک از تولیدکنندگان، علت عیب در کالا بوده است. تئوری جدیدی که اخیراً در آمریکا به نام «مسئولیت واحدهای صنعتی و تولیدی»^۹ یا «مسئولیت تقسیمی بازار»^{۱۰} مطرح شده، زیان دیده را از وظیفه مشخص کردن سبب حقیقی حادثه معاف کرده است و همه تولیدکنندگان را تضامناً در برابر زیان دیده، مسئول تلقی می‌کند.

9. causa proxima non remota specatur.

10. proximate cause.

11. enter prise liability.

12. market share liability.

به عبارت دیگر، در این تئوری ضرورت ندارد که خواهان، رابطه سببیت را به اثبات برساند، بلکه این خوانندگان هستند که باید با آوردن دلیل و شاهد، عدم دخالت خود در وقوع ضرر را ثابت کنند. در ایالات متحده، در پرونده‌ای^{۱۳} سوزن جراحی در ستون فقرات بیمار شکسته و همان جا ماندگار می‌شود. دادگاه هم جراح که سوزن را به کار برده و هم بیمارستان را که از سوزن مستعمل استفاده کرده بود و هم تولیدکننده را در وهله اول مسئول دانست و ایشان را مکلف به اثبات عدم تقصیر خود کرد. [۲۰]

۳-۲. آثار

۳-۲-۱. شرط عدم مسئولیت

تجارب تاریخی جوامع به خوبی نشان داد که آزادی قراردادی اگر بی حد و حصر باشد، دشواریهای بزرگی را بر سر راه اجرای عدالت - در رابطه غولهای صنعتی با مصرف‌کننده عادی - ایجاد می‌کند. آزادی قراردادی به طرف توانا امکان تحمیل شرایط دلخواه را می‌دهد و همه تمهیدهای حقوقی و مصلحتی را خنثی می‌سازد. به همین جهت در قوانین حمایتی از نفوذ این گونه شروط، به دلیل برخورد با نظم عمومی و اخلاق حسنه جلوگیری می‌شود.

نفوذ یا عدم نفوذ شروط عدم مسئولیت یا تحدید آن به امری یا تکمیلی بودن قوانین و قواعد مرتبط با مسئولیت تولیدکننده بر می‌گردد.

مطالعه سیر قوانین و مقررات مسئولیت مدنی ناشی از کالای معیب مخصوصاً در حقوق غرب، حرکتی را از تکمیلی بودن مقررات به سوی امری شدن آنها نشان می‌دهد. دلیل چنین گرایشی عمدتاً به این نکته بر می‌گردد که اگر دولت مداخله‌ای نداشته باشد و سرنوشت مصرف‌کنندگان به دست قراردادهای خصوصی سپرده شود، بدهتاً در مقابله نابرابر تولیدکنندگان و

مصرف‌کنندگان، همیشه مصرف‌کننده مجبور خواهد بود که شرایط ناعادلانه قرارداد‌های فی‌مابین را تحمل کند و از طرفی تولیدکنندگان نیز با قدرتی که دارند روز به روز ضمن توسعه دامنه شروط تکمیلی، نسبت به رعایت استانداردها و موازین و ضوابط کمی و کیفی مربوط به امر تولید کالا، سهل‌انگارتر خواهند شد.

۳-۲-۱. معایب و فواید شرط عدم مسئولیت

شرط عدم مسئولیت دارای معایب و فوایدی است. معایب شرط مذکور که بیشتر مورد توجه طرفداران قانونی کردن قواعد مسئولیت قرار گرفته از این قرار است:

الف) تولیدکنندگان کالا نسبت به مصرف‌کنندگان از قدرت و نفوذ بیشتری برخوردارند لذا به راحتی می‌توانند با تحمیل قرارداد‌های الحاقی و شرط عدم مسئولیت، مصرف‌کننده ضعیف را خلع سلاح کرده و خود یک تاز میدان شوند خصوصاً اگر کالا یا خدمتی در انحصار شخص یا اشخاص معدودی باشد.

ب) رهایی از مسئولیت قانونی و رفع نگرانیهای تولیدکنندگان از زیانهای ناشی از عیوب کالای خویش باعث بی‌مبالاتی ایشان نسبت به ایمن‌سازی و کیفیت کالا شده، در نتیجه از نظر اقتصادی تأثیر نامطلوبی بر جامعه خواهد گذاشت.

اما فواید این شرط که بیشتر مورد توجه طرفداران نظام اقتصادی مسئولیت که عمدتاً دارای گرایش اقتصادی هستند قرار گرفته، به شرح ذیل است:

الف) تولیدکنندگان و بازرگانان معمولاً خود را در قبال زیانهای ناشی از کالا بیمه مسئولیت می‌کنند و هزینه‌های مربوطه را با افزایش قیمت کالاهای خود جبران می‌کنند که باعث افزایش قیمت‌ها می‌شود. اما با پذیرش شرط عدم مسئولیت، موضوع بیمه مسئولیت منتفی و در نتیجه با حذف هزینه‌های

مربوط، قیمت کالا کاهش می‌یابد.

ب) بهترین راه برای تنظیم و تعادل بازار، نظام عرضه و تقاضاست. لذا باید برای قراردادهای خصوصی احترام قائل شد و هیچ‌گونه دخالتی در سیستم مزبور نکرد. گذشته از اینها مصرف‌کنندگان با تشکیل اتحادیه‌ها، انجمنها و تعاونیها ضعف خود را در مقابل عرضه‌کنندگان جبران می‌کنند.

ج) شرط عدم مسئولیت، سرمایه‌گذاری و تولید را تشویق کرده و باعث می‌شود اشخاص بیشتری وارد بازار تولید شده و با خیالی آسوده، تولیدات خود را عرضه کنند.

۳-۲-۱-۲. اثر شرط عدم مسئولیت

شرط عدم مسئولیت، اصولاً با عقل و نظم عمومی هیچ منافاتی ندارد. ماده ۱۰ قانون مدنی ایران نیز اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادی را به صراحت مورد پذیرش قرار داده است. اما در دو مورد باید چنین شرطی را نامشروع و بی‌اثر پنداشت؛ در موردی که موضوع آن عدم مسئولیت درباره زیانهای وارد شده به شخص است و نیز در موردی که شخص، به عمد باعث ورود خسارت می‌شود یا اینکه آگاهانه به اعمالی دست می‌زند که از نظر عرف، در حکم عمد است. در کامن‌لا شرط عدم مسئولیت در قراردادهای خرید برای استفاده شخصی^{۱۴} باطل شناخته شده است و فروشنده نمی‌تواند به چنین شرطی استناد جوید. همچنین گنجاندن شرط مسئولیت در ضمن شرایط عمومی قرارداد (در قراردادهای الحاقی) از سوی فروشنده فاقد اعتبار است. [۱۸۵، ۲۵:۲۱]

نکته دیگر اینکه تنها اثر ذکر قید «فروش با وضعیت موجود»^{۱۵} این است که اختیار عیب را از طرف مقابل سلب می‌کند، اما مسئولیت مدنی وی همچنان باقی

14. consumer sale.

۱۵. به چنین بیعی در کامن‌لا selling as is گفته می‌شود.

است. [۱۰۳: ۲۲]

مثلاً اگر کسی خانه خود را با ذکر قید «با وضع موجود» به دیگری بفروشد و به اصطلاح فقها از عیوب آن تبرّی جوید و سپس به علت شکسته بودن ستونها بر سر خریدار خراب شود، فروشنده نمی تواند به استناد قید مزبور، خود را از مسئولیت برهاند بلکه مکلف است خسارات وارده را جبران کند.

در پایان این نکته را نیز یادآور می شویم که سازنده کالا نمی تواند ضمن قرارداد با خریدار، مسئولیت خود را در قبال اشخاص ثالث نفی کند، زیرا مسئولیت وی در قبال اشخاص ثالث ناشی از ضمان قهری است نه مسئولیت قراردادی.

۳-۲-۲. دفاع از دعوا

بدون شک، همیشه دعوای خسارت دیده علیه تولیدکننده با موفقیت همراه نیست و دلیل آن نیز این است که همیشه و در همه موارد، تقصیر تولیدکننده سبب نزدیک خسارت وارده به مصرف کننده نیست بلکه در بسیاری از موارد عمل غلط زیان دیده، خود سبب نزدیک تلقی شده و رابطه سببیت را میان فعل تولیدکننده یا فروشنده و ضرر قطع می کند و یا اینکه حداقل موجب تقسیم مسئولیت میان زیان دیده و تولیدکننده می شود. بی احتیاطی زیان دیده به طرق مختلف، رخ می دهد. ممکن است وی از خطر کالا آگاه باشد اما اقداماتی را برای جلوگیری از آن به عمل نیاورد و یا پس از بروز خطر، برای محدود کردن دامنه آن تلاش نکند و یا اینکه از کالا برای هدفی استفاده کند که معمولاً برای آن هدف به کار نمی رود. ممکن است به راهنماییها و هشدارها توجه نکرده یا در انجام یافتن تعمیرات، بی احتیاطی شده باشد. مسئله ای که وجود دارد اینکه آیا در دعوای مسئولیت محض نیز، این دفاع یعنی استناد خواننده به تقصیر زیان دیده پذیرفته می شود یا خیر؟ پاسخ به نحوه و نوع تقصیر برمی گردد. به

عبارتی اگر تقصیر و بی احتیاطی زیان دیده از سر علم و عمد نباشد، این بی احتیاطی چیزی از مسئولیت محض تولیدکننده یا فروشنده نمی‌کاهد. اما اگر تقصیر خواهان زیان دیده قبول مخاطره^{۱۶} یا همان اقدام در فقه باشد این اقدام زیان دیده باعث زوال مسئولیت تولیدکننده و یا تقسیم مسئولیت میان وی و زیان دیده می‌شود.

صرف نظر از نوع و نحوه تقصیر زیان دیده، چگونگی قانونی که مسئولیت را مقرر داشته نیز مهم است. به عنوان نمونه، در غصب هیچ عذری مسئولیت غاصب را از بین نمی‌برد و از میزان آن نمی‌کاهد^{۱۷}. در حقوق آمریکا نسبت به اثر تقصیر زیان دیده به اتفاق نرسیده‌اند. نظر شایع آن است که در مسئولیت محض قواعد عمومی اشتراک در خطا و تقسیم مسئولیت اجرا نمی‌شود و تقصیر زیان دیده از مسئولیت عامل نمی‌کاهد. زیرا با توجه به جنبه حمایتی مبنای مسئولیت محض از مصرف‌کننده و ایجاد خطر نامتعارف توسط تولیدکننده و با عنایت به مصالح اجتماعی، پذیرش چنین دفاعی چندان به نفع جامعه نخواهد بود.

قانون حمایت از مصرف‌کننده ۱۹۸۷ انگلیس در ماده ۴ تحت عنوان «دفاعیات»^{۱۸} مواردی را که تولیدکننده یا واردکننده معاف از مسئولیت است بدین شرح بیان کرده:

الف) کالای مورد نظر و منتسب را خواننده عرضه نکرده است (کالا دزدیده شده یا تقلب کالای تولیدکننده است).

ب) وضعیت دانش علمی و فنی در زمانی که محصول ارائه شده در حدی نبوده است که از تولیدکننده محصولاتی با کیفیت و توصیف کالای مورد انتظار

16. assumption of risk/Volenti non fit injuria.

۱۷. مواد ۳۱۶ و ۳۱۷ قانون مدنی.

18. defence.

رفع عیب آن وجود داشته باشد اگرچه عیب در کالا وجود داشته و کالا نیز تحت کنترل وی بوده است. دفاع ناشی از خطراتی که پیشرفتهای علمی^{۱۹} و توسعه بعدی سبب پیدایش راه‌حلهایی برای آنها شده است.

ج) عیبی که به واسطه اطاعت و پیروی از قانون حاصل شده باشد.
د) در زمانی که تولیدکننده کالا را عرضه کرده است عیبی در آن وجود نداشته است. چنانچه کالایی را خریده فروش با بی احتیاطی و عدم دقت حمل و جابه‌جا کرده یا به نوعی دستکاری کرده باشد.

ه) کالا در جریان تجارت عرضه نشده باشد برای مثال فروش اسباب بازیهای خانگی در بازارهای اتفاقی که به دیگران هدیه شده باشد یا بیع کالاهاى دست دوم توسط اشخاص خصوصى.

همچنین میزان مسئولیت خواننده (تولیدکننده یا فروشنده کالا) ممکن است متأثر از مسامحه خواهان باشد که با سهل‌انگاری اش به ورود زیان به خویش کمک کرده باشد. [۲۳: ۲۷۲]

۴. نتیجه‌گیری

مناسب‌ترین مبنای حقوقی برای مسئولیت تولیدکننده کالا، مبنای مسئولیت محض است. اشکالات وارد شده بر دو مبنای مسئولیت قراردادی و غیرقراردادی مبتنی بر تقصیر، با گزینش مبنای مسئولیت محض تا حدود زیادی مرتفع گردیده است.

عیب در مسئولیت مدنی تولیدکننده مفهومی کاملاً متفاوت از مفهوم آن در حقوق قراردادها می‌یابد، بدین توضیح که در این شاخه از مسئولیت مدنی، یک محصول زمانی معیوب است که فاقد «ایمنی» ای باشد که قانوناً می‌توان

انتظار داشت.

از بررسی مجموع مطالب، پیشنهادهای نیز به نظر می‌رسد که به شرح ذیل ارائه می‌شود:

الف) با توجه به تحلیلی که از مفهوم عیب به عمل آمده پیشنهاد می‌شود که در قانون حمایت از مصرف‌کننده مفهوم عیب به طور دقیق مشخص گردد به گونه‌ای که از مفهوم عیب قراردادی تمیز داده شود. ضمناً برای تشخیص آن از معیارهای نوعی و نه شخصی استفاده شود.

ب) بیمه اجباری مسئولیت تولیدکنندگان در حقوق ایران نیز پیش‌بینی گردد.

ج) دفاعهای مربوط به مسئولیت تولیدکنندگان کالا به طور دقیق مشخص شود و به ویژه دفاع مربوط به خطر پیشرفت که در تمام کشورهای عضو اتحادیه اروپا و حتی دستورالعمل ۱۹۸۵ اتحادیه اروپا مورد پذیرش قرار گرفته، در قانون مربوط به حمایت از مصرف‌کنندگان پیش‌بینی شود و مهلتی نیز برای تعهد تعقیب مشخص شود که در ضمن آن مدت هرگاه تولیدکننده از عیب و ضرر محصولش آگاه شد، اولاً در این زمینه با دولت همکاری کند؛ ثانیاً: به مصرف‌کنندگان هشدارها و اطلاعات لازم را بدهد؛ ثالثاً: در صورتی که خطر غیرقابل جبران و شدید باشد محصول خود را از بازار جمع کند (مهلت پیشنهادی نگارنده ده سال است).

د) ارائه‌کنندگان خدمات، از شمول مسئولیت محض ناشی از تولید مستثنی شوند کما اینکه در غالب کشورهای عضو اتحادیه اروپا نیز مسئولیت محض ناشی از تولید تنها در مورد عرضه محصولات به کار می‌رود نه خدمات، زیرا اعمال مسئولیت محض در مورد خدمات باعث تداخل با قاعده کلی مسئولیت مبتنی بر تقصیر می‌گردد.

هـ) در صورتی که قانون‌گذار، اصرار بر اعمال مبنای مسئولیت محض در مورد عرضه‌کننده خدمات دارد، عرضه‌کننده خدمات عمومی (دولت) نیز تابع چنین نظام مسئولیتی قرار گیرد.

و) وضع قانونی جامع درباره مسئولیت ناشی از تولید کالای معیوب و خطرناک توسط قانون‌گذار.

فهرست منابع

۱. بزرگمهر (داود)، مسئولیت مدنی تولیدکنندگان کالا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی دکتر جلیل فتواتی، دانشگاه تهران (پردیس قم)، ۱۳۸۴.
۲. جعفری تبار (حسن)، مسئولیت مدنی سازندگان و فروشندگان کالا، چاپ اول، نشر دادگستر، ۱۳۷۵.
۳. کاتوزیان (ناصر)، الزامهای خارج از قرارداد (ضمن قهری)، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، ۱۳۸۲، جلد ۱.
۴. کاتوزیان (ناصر)، قواعد عمومی قراردادها، چاپ اول، انتشارات به نشر، تهران، ۱۳۶۸، جلد ۴، شماره ۷۰۸.
۵. کاتوزیان (ناصر)، مسئولیت ناشی از عیب تولید، چاپ اول، دانشگاه تهران، ۱۳۸۱، شماره ۹.
۶. مریدنژاد (عباس)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد (بررسی حقوق مصرف‌کننده در لایحه حمایت از حقوق مصرف‌کنندگان و مقایسه آن با قانون حمایت از مصرف‌کننده ۱۹۸۷ انگلستان) به راهنمایی دکتر عبدالحسین شیروی، دانشگاه تهران (پردیس قم)، ۱۳۸۲.
۷. التستری (محمدتقی)، النجعة فی شرح اللمعة، مکتبه الصدوق، طهران، ۱۳۶۴.
۸. الجبعی العاملی (زین الدین بن علی) [شهید ثانی]، مسالک الافهام فی شرح شرایع الاسلام، مکتبه بصیرتی، قم، ایران، بی‌تا، جلد ۱.
۹. حلّی (ابوالقاسم نجم‌الدین جعفر بن الحسن) [محقق حلّی]، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال

- و الحرام، (چهار جلدی)، چاپ اول، ۱۳۸۹ ق.
۱۰. حلی (حسن بن یوسف الحلی) [علامه حلی]، قواعد الاحکام، جزء دوم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۸ هـ.ق.
۱۱. خوانساری (موسی)، منیه الطالب، تقریرات درس میرزا حسن نائینی، چاپ سنگی در دو مجلد، جلد ۱.
۱۲. الصادقی الطهرانی (محمد)، تبصرة الفقها علی تبصرة المتعلمین، چاپ اول، انتشارات فرهنگ اسلامی، ۱۴۱۲.
۱۳. الکرکی (علی بن الحسین) [محقق کرکی]، جامع المقاصد فی شرح القواعد، بیروت، مؤسسه آل البيت، جلد ۶.
۱۴. الموسوی البجنوردی (السید میرزا حسن)، القواعد الفقہیہ، جلد ۲، دارالکتب العلمیة اسماعیلیان نجفی، قم - ایران، بی تا.
۱۵. نجفی (محمد حسن)، جواهر الکلام، چاپ ششم، چاپخانه اسلامیة، ۱۴۰۴ هـ.ق، جلد ۴۳.
16. ALAAak (HENRY CAMPBELL), BLACK'S LAW DICTIONARY.
17. CLARK (ALISTAIR), PRODUCT LIABILITY, SWEET & MAXWELL, LONDON, 1989.
18. EHLERS (P.NIKOLAI): PRODUCTS LIABILITY IN GERMANY TODAY AND TOMORROW.
19. GINOW (ARNOLD) AND GORDON (GEORGR): PRODUCTS LIABILITY, CORPUS JURIS SECUNDUM, VOL. 72, WEST PUBLISHING CO 1975, N.16.
20. STOPPA (ALESSANDRO): THE CONCEPT OF DEFECTIVENESS IN THE CONSUMER PROTECTION ACT 1987: A CRITICAL ANALYSIS, LEGAL STUDIES, VOL. 12 JULY 1992 N.2.
21. MILLER AND LOVELL: PRODUCT LIABILITY, PAGE 25 & 185
22. PAINSE (ARTHONY), PRODUCT LIABILITY IN EUROPE.
23. WINFIELD AND JOLOWICZ, TORT.